

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА ГАЛУЗЕВОГО ПРАВА**

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ ЗАПОДІЯНУ ДЖЕРЕЛОМ
ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент II курсу 12-283 м групи
Спеціальності:
262 «Правоохоронна діяльність»
Освітньо-професійної програми
«Правоохоронна діяльність»
Чернятевич Дмитро Вадимович

Керівник д.ю.н., проф. Саїнчин О.С.

Рецензент д.ю.н., проф. Правоторова О.М.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Загальнотеоретичні основи відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки	6
1.1. Поняття та класифікація джерела підвищеної небезпеки.....	6
1.2. Правова природа деліктного ризикового зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки.....	17
1.3. Відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки.....	22
РОЗДІЛ 2. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди окремими видами джерел підвищеної небезпеки	40
2.1. Цивільно-правове регулювання відповідальності за шкоду заподіяну особливим джерелом підвищеної небезпеки.....	40
2.2. Відповідальність за шкоду, заподіяну автотранспортними засобами як джерелами підвищеної небезпеки.....	45
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ефективне соціально орієнтоване суспільство в умовах ринкової економіки передбачає активне використання зобов'язань, важливе місце серед яких мають ризикові (алеаторні) деліктні зобов'язання, з притаманним їм високим ступенем заподіяння випадкової шкоди, що ґрунтується не на принципі вини, а на принципі ризику, нетипового для вітчизняної доктрини деліктної відповідальності.

Додаткова актуальність теми дослідження обумовлена стрімким розвитком науково-технічного прогресу, який в останні десятиріччя поставив до порядку денного низку правових проблем, які виходять за межі нормальної життєдіяльності людини, пов'язані з освоєнням людиною новітніх технологій і зростанням використання атомної промисловості, транспорту, хімічних і токсичних речовин як невідконтрольних людині чинників випадкової деліктної шкоди.

Обумовлене цим розуміння “відповідальності за ризик” у випадку деліктної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, вимагає науково обґрунтованих положень про деліктний ризик, деліктні зобов'язання за шкоду у зв'язку з використанням джерел підвищеної небезпеки, загальний та алеаторний (спеціальний) види деліктного ризику (виправданого і невинуватого), доктринальне тлумачення яких є неналежним, що не сприяє формуванню одноманітної судової практики з цієї категорії спорів.

Сучасний стан наукової розробленості цих питань характеризується фрагментарністю цивільно-правового регулювання, неналежним рівнем наукових досліджень та обумовленою цим суперечливою правозастосовною практикою. Так, окремими питаннями правового регулювання відповідальності за шкоду заподіяну джерелом

підвищеної небезпеки присвятили свої праці такі науковці, як: Б.С. Антимонов, А.М. Белякова, Л.С. Гильдерман, О.В. Дзера, О.Л. Жуковская, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Н.О. Терещенко, Л.К. Чередниченко та інші.

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є аналіз правового механізму деліктної відповідальності, зокрема за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки.

Відповідно до поставленої мети визначено основні *завдання дослідження*:

- з'ясувати сутність деліктної відповідальності і деліктного ризикового зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки;
- конкретизувати поняття джерела підвищеної небезпеки;
- проаналізувати підходи до класифікації джерел підвищеної небезпеки;
- визначити особливості відповідальності незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки;
- здійснити аналіз цивільно-правового регулювання відповідальності за шкоду заподіяну особливим джерелом підвищеної небезпеки;
- дослідити особливості відповідальності за шкоду, заподіяну автотранспортними засобами як джерелами підвищеної небезпеки.

Об'єктом дослідження є правовідносини цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки.

Предметом дослідження є система чинних в Україні нормативно-правових актів, які регулюють зобов'язальні правовідносини з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, судова практика з розгляду спорів про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, вітчизняні та зарубіжні наукові джерела.

Методи дослідження обрано відповідно до поставленої в роботі мети та завдань, з урахуванням об'єкта та предмета дослідження. В процесі дослідження застосовувалися такі методи: *історико-правовий*, за допомогою якого встановлено окремі історичні етапи розвитку інституту відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки; *системно-структурний*, за допомогою якого визначалися основні види та класифікації джерел підвищеної небезпеки; *абстрагування та узагальнення*, на основі якого розроблялися дефініції різних правових категорій та понять; *аналізу та синтезу*, за допомогою якого вивчалися юридична природа відповідальності за шкоду, заподіяну джерелами підвищеної небезпеки, наводилася характеристика основних ознак джерел підвищеної небезпеки та умов настання відповідальності, співвідношення основних цивільно-правових понять та категорій, що стосуються зазначеного спеціального делікту.

Практичне значення полягає в тому, що в роботі сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані в подальшому дослідженні даної теми, практичній діяльності, а окремі положення та висновки роботи – в процесі підготовки і проведення практичних занять з курсу «Цивільне право» та окремих галузей права.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження були представлені на засіданні проблемної групи кафедри галузевого права юридичного факультету (04 березня 2017 року).

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження й складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ДЖЕРЕЛОМ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

1.1. Поняття джерела підвищеної небезпеки

Інститут відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, відіграє важливу роль в системі охоронних зобов'язань і цивільного права в цілому. Проблеми деліктної відповідальності із таким спеціальним об'єктом як джерело підвищеної небезпеки, становлять значний науковий і прикладний інтерес, зумовлений появою нових та ускладненням застосування існуючих видів джерел підвищеної небезпеки. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема чіткого формулювання поняття джерела підвищеної небезпеки, яке б дало можливість провести його відмежування від суміжних правових конструкцій.

Незважаючи на розробленість поняття джерела підвищеної небезпеки в цивілістичній науці, його трактування до цього часу залишається дискусійним. Відсутність єдиного теоретичного підґрунтя, існування різних практичних точок зору на поняття джерела підвищеної небезпеки пояснює брак узагальненого класифікаційного підходу щодо ознак джерела підвищеної небезпеки і не сприяє формуванню одноманітності правозастосувальної практики у вирішенні судових справ, пов'язаних із цією категорією правовідносин.

Одна з основних актуальних проблем інституту відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, полягає у співвідношенні поняття діяльності, що створює підвищену небезпеку для оточуючих, і поняття джерела підвищеної небезпеки.

До прийняття Цивільного Кодексу України від 16 січня 2003 року, у нормах матеріального права поняття джерела підвищеної небезпеки визначено не було, з'явилося ж воно пізніше як результат судової практики.

Вперше поняття джерела підвищеної небезпеки було запропоновано у вітчизняній судовій практиці і знайшло відображення в Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 5 вересня 1986 року “Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, завданої пошкодженням здоров'я”. Відповідно до п. 4 цієї Постанови “джерелом підвищеної небезпеки належить визнавати будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену імовірність заподіяння шкоди через неможливість контролю за нею людини, а також діяльність по використанню, транспортуванню, зберіганню предметів, речовин і інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі ж властивості. Майнова відповідальність за шкоду, заподіяну діями таких джерел, має наставати як при цілеспрямованому їх використанні, так і при мимовільному прояві їх шкідливих властивостей (наприклад, у випадку заподіяння шкоди внаслідок мимовільного руху автомобіля)” [1].

Подальший розвиток цього правового інституту знайшов закріплення в положеннях Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 року “Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди” [2, с. 482-504].

Напрацьовані судовою практикою та узагальненнями вищих судових інстанцій підходи в розумінні конструкції джерела підвищеної небезпеки знайшли адекватне нормативне регулювання в актах цивільного законодавства. Поняття джерела підвищеної небезпеки закріплено ст. 1187 ЦК України і розкриває його зміст через категорію діяльності. Відповідно до зазначеної норми, джерелом підвищеної

небезпеки визнається діяльність, що створює підвищену небезпеку для оточення. Слід зазначити, що наведені правові категорії, незважаючи на взаємний зв'язок, мають істотні відмінності по суті та за змістом. Категорії діяльності, яка створює суспільну підвищену небезпеку, та джерела підвищеної небезпеки являють собою неоднакові правові категорії, оскільки ґрунтуються на різних поняттях [3].

Визначенню поняття джерела підвищеної небезпеки присвячено чимало вітчизняних та зарубіжних досліджень. Авторами фундаментальних праць були такі науковці, як Б.С. Антимонов, Г.М. Белякова, Д.В. Боброва, О.Л. Жуковська, О.С. Іоффе, О.О. Красавчиков, В.Т. Смирнов, А.О. Собчак, К.А. Флейшиц та інші. Усі названі автори є прихильниками окремих теорій сутності джерела підвищеної небезпеки та визначення його поняття, хоча варто зазначити, що усі теорії визначення поняття джерела підвищеної небезпеки у працях науковців взаємопов'язані, деякі тісно переплетені між собою.

У зв'язку з цим у сучасній цивілістичній науці обґрунтовано кілька концепцій правової природи категорії “джерело підвищеної небезпеки”. Поширення набули теорії “діяльності” та “об'єктів або предметів матеріального світу” [4, с. 843].

До основних концепцій визначення поняття джерела підвищеної небезпеки відносяться: теорія “діяльності”; теорія “енергії”; теорія “властивостей”, теорія «шкідливих речей (об'єктів) матеріального світу» [5, с. 10].

Найбільшого поширення у доктрині цивільного права набула теорія, згідно з якою джерела підвищеної небезпеки розглядаються з точки зору діяльності, пов'язаної з експлуатацією небезпечних об'єктів.

Найбільш вагомий внесок у формування теоретичних засад теорії “діяльності” внесли М.М. Агарков, Б.С. Антимонов, Д.В. Боброва, В.Г. Вердніков, Л.М. Єгоров, О.С. Іоффе, О.С. Колбасов, В.І. Серебровський, А.А. Субботін, К.Б. Ярошенко, та інші цивілісти.

Найсерйознішого обґрунтування теорія “діяльності” набула у дослідженнях Б.С. Антимонова [6, с. 98-101], на думку якого, джерело підвищеної небезпеки завжди являє собою окремий рід діяльності, за будь-яких обставин є дією або системою дій. Прихильники теорії “діяльності” зазначають також, що сам по собі предмет (об’єкт матеріального світу) або в принципі не створює підвищеної небезпеки, або якщо і створює її, то, не будучи пов’язаним з чиею-небудь діяльністю, не викликає цивільно-правової відповідальності окремих суб’єктів. Разом із тим, щоб людська діяльність могла кваліфікуватися як підвищено небезпечна, вона повинна бути пов’язана з відповідними об’єктами, без врахування технічних властивостей яких неможливо виявити специфіку цієї діяльності. Вказані у відповідних працях об’єкти відносяться до того чи іншого виду техніки [7, с. 804-806].

Основні положення теорії «діяльності» можна звести до таких пунктів: 1) під джерелом підвищеної небезпеки слід розуміти тільки діяльність, пов’язану з використанням певних предметів, головним чином технічного обладнання; 2) певні предмети, об’єкти матеріального світу створюють підвищену небезпеку тільки на основі діяльності таких предметів; 3) підвищено небезпечна діяльність характеризується зв’язком з такими видами техніки, експлуатація яких не виключає можливості заподіяння непередбаченої (випадкової) шкоди внаслідок неможливості безперервного і всеосяжного контролю за нею з боку людини.

Проведений аналіз концепції «діяльності» дає підстави стверджувати про її недостатнє обґрунтування. Поняття джерела підвищеної небезпеки доцільно визначати без урахування його призначення. Зазначений висновок зумовлений тим, що річ (об’єкт) не може спричинити шкоду сама по собі, без врахування моменту її використання. Однак джерело підвищеної небезпеки і причини виникнення шкоди не можуть розглядатися як категорії тотожні.

Причиною виникнення шкоди, на нашу думку, виступає діяння, яке становить зовнішню підставу настання будь-якої шкоди, не тільки спричиненої джерелом підвищеної небезпеки. Виходячи з основних тез розглянутої концепції, незрозумілим виглядає подвоєння термінів, які (за наведеною теорією) становлять однакові правові категорії. При ототожненні джерела підвищеної небезпеки з підвищено небезпечною діяльністю виникає необхідність заміни вказівки у відповідних правових нормах “джерело підвищеної небезпеки” на визначення “відповідальність за шкоду, заподіяну суспільно небезпечною діяльністю”. Категорія джерела підвищеної небезпеки має відтак індивідуально визначений зміст та набуває самостійного значення.

Згідно ч. 1 ст. 1187 ЦК України джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов’язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, яка створює підвищену небезпеку для особи, що цю діяльність здійснює, та інших осіб [3].

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що визначальна теза найпоширеніших теорій полягає у визнанні джерелом підвищеної небезпеки діяльності людей (теорія „діяльності”), або властивостей природи (теорія „властивостей”, „шкідливих речей”), або певної енергії (теорія „енергії”).

Пояснення правової природи цього інституту обумовлює відповідне розуміння поняття джерела підвищеної небезпеки з притаманними йому визначальними ознаками: 1) виключення можливості повного, об’єктивного, всебічного контролю за проявом шкідливих властивостей певного матеріального об’єкта; 2) ризиковість - імовірність заподіяння шкоди, в тому числі, можливість заподіяння

випадкової шкоди (джерело підвищеної небезпеки поєднано із проявом шкідливих властивостей матеріального об'єкта; певна шкідлива властивість джерела підвищеної небезпеки здатна заподіяти шкоду оточуючим, у тому числі і випадково); 3) підвищена небезпека заподіяння шкоди [6, с. 98].

Основоположна ознака правової категорії джерела підвищеної небезпеки полягає в тому, що при дії джерела підвищеної небезпеки виключається можливість повного контролю за проявом шкідливих властивостей матеріального об'єкта. Це так звана ознака контролю (або непідконтрольності). Джерелами підвищеної небезпеки є, як правило, складні об'єкти, властивості яких використовуються в корисній діяльності людини. Але на сучасному етапі розвитку техніки не можна виключити можливості заподіяння оточуючим шкоди такою діяльністю, навіть при вживанні максимальних заходів обережності.

З того моменту, як розвиток науки і техніки дозволяє людині цілком контролювати небезпеку заподіяння шкоди під час використання специфічних властивостей об'єкта, останній перестає бути джерелом підвищеної небезпеки [7, с. 804].

Наступною ознакою визначення джерела підвищеної небезпеки є підвищена небезпека заподіяння шкоди оточуючим, включаючи як матеріальну, так і моральну шкоду. Джерело підвищеної небезпеки пов'язане з проявом шкідливих властивостей матеріального об'єкта. У протилежному випадку, якщо шкоду заподіяно джерелом підвищеної небезпеки, але не в результаті прояву шкідливих властивостей означеного матеріального об'єкта, то останній не створює підвищеної небезпеки.

Діяльність щодо джерела підвищеної небезпеки розуміється в широкому значенні. Це і цілеспрямоване (активне) використання властивостей джерела підвищеної небезпеки, тобто їхня експлуатація, і звичайне (пасивне) використання матеріальних об'єктів, коли їхні

шкідливі властивості виявляються мимовільно, без активної участі людини (наприклад, при радіоактивному випромінюванні матеріалів під час їхнього збереження або перевезення). Окрім використання та зберігання, потрібно зазначити в законі момент виготовлення, на протязі якого може статися заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки [6, с. 101].

Наступна ознака джерела підвищеної небезпеки проявляється в його шкідливості. Можливість заподіяння випадкової шкоди (певна шкідлива властивість джерела підвищеної небезпеки повинна бути здатна заподіяти шкоду оточуючим, у тому числі і випадково). Так, Н. Терещенко зазначала, що „ можливість заподіяння шкоди називається підвищеною, тому що обумовлена не лише суб'єктивною стороною поведінки людини, що нею контролюється, але і суб'єктивними даними предметів, які використовуються” [8, с. 116].

Отже, питання поняття й істотних ознак правової категорії джерела підвищеної небезпеки і діяльності, що створює підвищену небезпеку для оточуючих, дотепер не має однозначного вирішення ні в законодавстві, ні в цивільно-правовій доктрині, ні на практиці. Основними концепціями з питання про поняття джерела підвищеної небезпеки є концепція «матеріального об'єкта» і концепція «діяльності». Жодна з яких, при поодинокому їх застосуванні, не повною мірою розкриває поняття джерела підвищеної небезпеки.

Зміст конструкції «джерело підвищеної небезпеки» розкривається на основі двох взаємопов'язаних елементів: «матеріальний об'єкт» та «діяльність». Тому, на нашу думку, під джерелом підвищеної небезпеки слід розуміти об'єкт матеріального світу, який не піддається повному контролю з боку людини, здатний заподіяти шкоди оточуючим в процесі ризикової діяльності (використання, зберігання, утримання транспортних засобів, механізмів та обладнання, використання, зберігання та виготовлення хімічних,

радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо).

В законодавстві дотепер не міститься будь-якого вичерпного переліку можливих різновидів джерел підвищеної небезпеки, незважаючи на розмаїття джерел підвищеної небезпеки і постійне поповнення їхнього числа в умовах розвитку науки і техніки. Для надання допомоги судовій практиці в науці здійснюються спроби групування джерел підвищеної небезпеки відповідно до основних, найважливіших видів. На сьогодні правозастосовча практика накопичила значну кількість позицій щодо кількісних та якісних характеристик категорії джерела підвищеної небезпеки. У цивільно-правовій літературі, висловлено чимало думок про класифікаційну схему джерел підвищеної небезпеки. Класифікація може дати предметне уявлення про джерела підвищеної небезпеки, однак ні законодавство, ні практика, ні цивілістична наука поки що не виробили певної усталеної, загальноприйнятої їх класифікації.

У ЦК України через норму ст. 1187 надано перелік (втім, не вичерпний) тих об'єктів, що за певних умов можуть бути визнані джерелом підвищеної небезпеки [3]. До нього входять транспортні засоби, механізми та обладнання, хімічні, радіоактивні, вибухо- і вогненебезпечні речовини, дикі звірі, службові собаки та собаки бійцівських порід тощо.

Більшість цивілістів надають перевагу приблизному переліку джерел підвищеної небезпеки. Однак приблизний перелік джерел підвищеної небезпеки по суті не вирішує проблеми, бо вказаний перелік може являти собою тільки низку окремих прикладів, а не системний перелік і, як наслідок, при розгляді відповідних майнових спорів питання про віднесення того чи іншого агрегату чи речовини до джерел підвищеної небезпеки знову-таки буде вирішуватись судом.

Значний крок у визначенні видів джерел підвищеної небезпеки в цивілістичній літературі було зроблено О.О. Красавчиковим [9, с. 48], який запропонував не просто перелік, а обґрунтовану класифікацію джерел підвищеної небезпеки.

Він визначив, що класифікуючим критерієм (ознакою) за яким все розмаїття джерел підвищеної небезпеки може бути поділене на групи і за ними охарактеризоване, може слугувати тільки те, що притаманне всім предметам такого роду і пов'язане зі створюваною ними підвищеною небезпекою. Таким критерієм, на думку дослідника, є форма енергії. Враховуючи викладене вище, автор вважає можливим розподілити всі джерела підвищеної небезпеки на такі основні групи (види): фізичні; фізико-хімічні; хімічні; біологічні. Наведена класифікація є класифікацією джерел підвищеної небезпеки, кожна з груп якої має більш чи менш дрібні внутрішні підрозділи.

Фізичні джерела підвищеної небезпеки, якщо йти за положеннями, спричиняють механічний, тепловий, електричний та інший фізичний вплив на оточення, тому можна виокремити підгрупи механічних, теплових, електричних та інших в межах групи фізичних джерел підвищеної небезпеки [9, с. 48].

Найбільш поширеною, є перша з вказаних груп. До механічних джерел підвищеної небезпеки відносяться різноманітні механічні промислові агрегати, механічні транспортні підйомні механізми тощо. Варто зауважити, що до числа джерел підвищеної небезпеки не належать предмети, що приводяться в рух м'язовою силою людини чи домашніх тварин. Інша справа – коли рух фізичного тіла (автомашини, мотоцикла, трамвая, виробничого агрегату тощо) зумовлюється енергією механічного двигуна [9, с. 46]. Крім того, в підгрупі транспортно-механічних джерел підвищеної небезпеки особливе місце, на думку вченого, посідають повітряно-транспортні засоби (поршневі та реактивні літаки, вертольоти тощо), а створювана ними

при їх експлуатації небезпека є не просто підвищеною, а високою [9, с. 52-53]. Така думка автора є слушною і відповідає вимогам чинного законодавства, адже за вказану “високу” небезпеку законодавцем встановлено і “підвищену” відповідальність, наприклад, відповідно до розділу XIV Повітряного кодексу України. Особливий різновид фізичних джерел підвищеної небезпеки становлять теплові джерела. До числа останніх відноситься найрізноманітніше виробниче обладнання, експлуатація якого пов’язана з високими температурами. Це, зокрема, агрегати гарячих цехів – мартенівські, доменні, прокатні стани (гарячої прокатки) тощо [9, с. 57]. Щодо електричних джерел підвищеної небезпеки, то вони мають розповсюдження у всіх галузях народного господарства. До них відноситься як відповідне обладнання електростанцій, що виробляють цей вид енергії, так і всі наступні ланки енергосистеми, що передають струм споживачам (зокрема, трансформаторні, тягові та ін., підстанції, обладнання релейного захисту, лінії електропередач тощо). Значну кількість електричних джерел підвищеної небезпеки мають і споживачі електроенергії, до них можна віднести: транспортні електровози, трамвай і тролейбус (у цьому випадку вказані джерела поєднують два види джерел підвищеної небезпеки – механічні та електричні), різноманітне виробниче обладнання, що приводиться в рух силою струму тощо [9, с. 54-57]. До числа хімічних джерел підвищеної небезпеки відносяться отруйні (що можуть спричинити негативний хімічний вплив на людину або тварину – бойові отруйні речовини, хімічні реактиви, що використовуються в лабораторіях, сильнодіючі медичні препарати і т.д.), вибухо- та вогненебезпечні речовини [9, с. 57-63]. Фізико-хімічні джерела підвищеної небезпеки інакше іменуються радіоактивними. До них належать усі найрізноманітніші установки й агрегати, здатні до створення радіації у небезпечних для людини дозах, зокрема прискорювачі (бетатрони, фазотрони, синхрофазотрони та ін.), різного

роду реактори, двигуни, що працюють на атомному паливі і т.д. – тобто всі промислові чи науково-дослідницькі агрегати і апаратура, що створюють радіоактивність у небезпечних дозах [9, с. 63]. Можна виділити дві підгрупи біологічних джерел підвищеної небезпеки: зоологічні та мікробіологічні [83, с. 65]. До першої підгрупи (зоологічні джерела підвищеної небезпеки) відносяться тварини. Коло тварин, що можуть бути віднесені до джерел підвищеної небезпеки, досить невелике, оскільки при віднесенні тієї чи іншої тварини до таких джерел слід враховувати як “матеріальний”, так і “юридичний” критерії.

Так, О.О. Красавчиков зазначав, що сутність юридичного критерію полягає у тому, що в якості джерела підвищеної небезпеки може розглядатися не будь-яка тварина, а тільки та, що знаходиться у володінні (“утримуванні”) певного суб’єкта права. Тому всі найрізноманітніші тварини, які знаходяться на волі як небезпечні, так і такі, що не становлять небезпеки для людини, - не можуть класифікуватися як джерела підвищеної небезпеки. Враховуючи матеріальний критерій, можна розподілити тварин, що знаходяться у володінні людини, на дві групи: тварини, що відносяться до джерел підвищеної небезпеки, і тварини, що до них не відносяться. До числа останніх можна віднести, зокрема, усіх домашніх тварин (сільськогосподарських, транспортних тощо), а також утримуваних людьми у домашніх умовах їжаків, черепах, рибок та ін. Щодо тварин, які перебувають у володінні людини і становлять підвищену небезпеку, то до таких відносяться деякі види плазунів, птахів і хижих порід різних тварин (зокрема отруйні змії, дикі тварини та ін.) [83, с. 65]. Другу підгрупу біологічних джерел підвищеної небезпеки становлять мікробіологічні джерела, якими є окремі мікроорганізми (штами, віруси, бактерії тощо).

У судовій практиці з цього питання, як і чинному законодавстві, визнано за необхідне встановити приблизний перелік джерел підвищеної небезпеки. З огляду на це судова практика визнала джерелами підвищеної небезпеки такі об'єкти: здійснення вантажно-розвантажувальних робіт, мотоцикли, вибухові, отрутні, займисті речовини. Слід зауважити, що практика не відносить до джерел підвищеної небезпеки велосипеди, вогнепальну та холодну зброю, свійських тварин, гужовий транспорт. Гадаємо, позиція чинного законодавства щодо приблизного переліку джерел підвищеної небезпеки є правильною, бо відповідає потребам практики. Адже у такому разі суди та господарські суди мають право визнавати джерелами підвищеної небезпеки нові види техніки, різні види енергії. Із зазначеного випливає, що об'єкти (предмети), які являють підвищену небезпеку, можуть бути штучно створені працею людини (отрути, вибухові речовини, машини) або існувати в природному стані і використовуватися людьми (отрути, мікроорганізми, радіоактивні речовини і т.п.).

1.2. Правова природа деліктного ризикового зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки

Зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, належать до тих правових інститутів цивільного права, щодо яких можна стверджувати, що сам засіб їх формалізації в нормах права визначає дискусійність питання про сутність цього правового явища, його юридичної природи [10, с. 24].

У цьому зв'язку вітчизняні цивілісти слушно звертають увагу на те, що сучасне зобов'язальне право містить значну кількість традиційних і

незвичайних (аномальних) видів зобов'язань [11, с. 190], до яких безумовно можна віднести зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки.

З юридичної точки зору, аномальність (незвичність) змісту та юридичної природи зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, певним чином, визначається ризиковим характером останнього. В свою чергу, правова конструкція ризику пов'язана з дослідженням юридичних категорій вини, непереборної сили, випадку, волі, презумпції тощо. Отже, інститут зобов'язань з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, має ризиковий характер та обумовлену цим природу аномального правового явища.

Ризик у деліктних зобов'язаннях. В умовах сучасних правовідносин, юридичне визначення ризику (risk, риск) – імовірності настання події, пов'язаної з можливими фінансовими втратами чи іншими негативними наслідками для діяльності підприємства (компанії) [12, с. 181] або особи, набуває істотного значення. Так, юридичний ризик, певним чином, суміжний з прийняттям рішення в умовах нестачі та/або відсутності інформації та невизначеності; з небезпекою набуття негативних наслідків; крім того, з вибором поміж найефективнішими, але менш надійними, та менш ефективними, однак, найнадійнішими методами вирішення завдань.

На думку, І.В. Волосенко, «ризик у цивільному праві загалом можна розглядати як імовірність (можливість) настання позитивного або негативного результату, що обумовлено професійним чи іншим характером діяльності особи або включенням у зобов'язання випадкових юридичних фактів» [11, с. 60].

Деліктний ризик (в загальному розумінні), як вид юридичного ризику, – ймовірність настання негативних майнових наслідків, зокрема шляхом порушення чужого суб'єктивного права. У зв'язку з тим, що «...ризик має багатоаспектний характер, і тому його слід розглядати з

урахуванням особливостей певної сфери застосування та його місця у цивільному правовідношенні» [11, с. 62], то ризик в деліктних зобов'язаннях має самостійне значення та складається з загального деліктного (зобов'язального) ризику та алеаторного (спеціального) деліктного ризику (який пов'язаний з настанням випадкових негативних наслідків).

Система деліктних зобов'язань складається з генерального делікту та спеціальних деліктів. Генеральний делікт немає алеаторного деліктного ризику, оскільки презюмується відповідальність за вину і відсутність випадку (казусу), як обов'язкової умови настання деліктної шкоди, але йому притаманний загальний зобов'язальний ризик (зокрема, ризик невиконання, припинення боржника тощо). Алеаторний (спеціальний ризик) притаманний зобов'язанням, пов'язаним з настанням випадкових негативних наслідків, зокрема, зобов'язанням з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки. Неризиковим деліктним зобов'язанням, пов'язаним із заподіянням шкоди об'єктом, що не є джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1166 ЦК України) та іншим спеціальним деліктам (наприклад, делікт із заподіяння шкоди недоліками товарів, робіт (послуг), делікт із заподіяння шкоди правоохоронними органами тощо) не притаманний алеаторний ризик, однак вони мають загальний деліктний ризик, обумовлений їх юридичною природою [9, с. 48].

Що стосується конструкції «ризик» в деліктних зобов'язаннях, зокрема, щодо спеціального делікту, пов'язаного з джерелами підвищеної небезпеки, то тут ризик може розглядатися з трьох взаємопов'язаних сторін: ризик як ознака деліктного зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки та ознака самого джерела підвищеної небезпеки; ризик як ймовірність випадку (casus); ризик як умова настання цивільно-правової відповідальності та /або елемент складу цивільного правопорушення.

Діяльність, в свою чергу, може бути правомірною та протиправною. Щодо зобов'язань з відшкодування шкоди, заподіяної протиправними чи правомірними діями, то вони мають істотні відмінності. Протиправно заподіяна шкода підлягає відшкодуванню за всіх випадків, однак шкода, заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню тільки в зазначених законом випадках (ч. 4 ст. 1166 ЦК України) [3]. Уповноваженість на завдання шкоди виключає протиправність. Поведінка такої особи буде правомірною. Особа вважається уповноваженою на завдання шкоди, якщо вона: здійснювала реалізацію своїх прав, прямо передбачених нормами об'єктивного права (необхідна оборона); виконувала покладений на неї обов'язок; завдала шкоду за згодою потерпілого, крім випадків, заборонених законом [13, с. 49].

В цивільному праві поняття “протиправність”, “протиправна поведінка” найорганічніше сприймаються саме в суб'єктивному значенні, в сполученні з порушенням цивільних суб'єктивних прав. Саме таке порушення слід мати на увазі, якщо мова іде про заподіяння шкоди. Існуюче особливе тлумачення цивільної протиправності обумовлено специфічним поприщем правового регулювання.

Протиправність містить специфічний зміст тоді, коли про неї говорять цивілісти. Н.Д. Дурманов помітив, що у нашому законодавстві “проведена дифференціація видів протиправності” [14, с. 191] – є протиправність кримінальна, адміністративна, трудова, а також цивільна.

Правопорушення відбуваються через людей, їхню поведінку. Обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду накладається тільки за умови, що шкоду спричинено протиправною поведінкою. Лише в цьому випадку можна застосувати правову норму деліктної відповідальності за заподіяння шкоди. Шкода, заподіяна правомірною поведінкою, підлягає відшкодуванню винятково у випадках, зазначених у законі. Але таке відшкодування шкоди, як ми вже

відзначали, не є мірою відповідальності саме тому, що поведінка заподіювача вказаної шкоди не є протиправною, та в деяких випадках і винуватою.

Протиправна поведінка заподіювача шкоди - це його дія або бездіяльність, що порушує норми права і суб'єктивне право потерпілого. Протиправність будь-якої дії полягає в тому, що вона суперечить праву в об'єктивному значенні, крім того, порушує і суб'єктивне право особи, якому заподіюється шкода. Порушення суб'єктивного права може виражатись у запереченні здійсненню цього права або в здійсненні дій, що викликають припинення права.

Цивільне законодавство не дає визначення протиправної поведінки, як і не містить (на відміну від кримінального права) і переліку дій, які визнаються протиправними. Але в цьому воно і не має необхідності, оскільки зобов'язання із заподіяння шкоди ґрунтуються на принципі генерального делікту, який виражається у загальній забороні заподіяння шкоди особі чи майну будь-кого. Згідно нього, будь-яке заподіяння шкоди іншій особі є протиправним. Тому звільнення від обов'язку відшкодування шкоди в кожному випадку повинно супроводжуватися доведенням правомірності діяння, тобто, по суті, "уповноваженості" на заподіяння шкоди.

Із сказаного вище можна зробити висновок: будь-яка поведінка, що не відповідає вимогам закону та порушує норми права, є протиправною, а якщо вона призвела до заподіяння шкоди, то виступає, по суті, однією з умов відповідальності за заподіяння шкоди, в тому числі і за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки.

Контроль як ознака джерела підвищеної небезпеки у співвідношенні з деліктним ризиком застосовується як мінімум в двох аспектах:

1. контроль за дією джерела підвищеної небезпеки – дія позитивна, не пов'язана, загалом, з ризиком;

2. неповний контроль, непідконтрольність джерела підвищеної небезпеки волі людини; вихід з-під контролю людини джерел підвищеної небезпеки завжди пов'язаний з ризиком настання негативних наслідків, тобто завжди категорії ризикові.

Поряд з цим, ризик, у зв'язку з загрозою правопорушення (делікту), в ідеальному значенні, попереджається контролем над ризиком (управлінням ризиком). Саме тому, слушним є твердження, про те, що «... контроль за ризиком залежить від того, як ми приймаємо рішення в умовах невизначеності...» [11, с. 40].

1.2. Відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки.

Відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості. Вона зумовлена особливо шкідливими якостями джерел підвищеної небезпеки, оскільки останні в процесі експлуатації не піддаються безперервному та всеосяжному контролю з боку людини, що обумовлює їх ризиковість, в тому числі, як ймовірність настання випадкової шкоди. Ніякі спеціальні знання, навички, досвід не дають можливості ані передбачити шкідливих наслідків, які настають у конкретній життєвій ситуації, ані запобігти їм. Крім того, відповідальність незалежно від вини стимулює володільців джерел підвищеної небезпеки вживати всіх можливих заходів щодо

запобігання заподіяння шкоди, заохочує їх до участі у створенні нової, безпечнішої техніки [9, с. 48].

Термін за змістом ідентичний до системи відповідальності незалежно від вини є термін – сувора відповідальність, який переважно застосовується у міжнародному праві. Даний термін буде застосовуватися нами далі в дослідженні. Отак, сувора (абсолютна) відповідальність – вид матеріальної відповідальності держави (чи іншого суб'єкту цивільно-правових зобов'язальних правовідносин), що, на відміну від доктрини винуватості, може виникати навіть за відсутності вини (умислу або недбалості) суб'єкта міжнародного права. Сувора відповідальність виникла в результаті науково-технічного прогресу, об'єктивно пов'язаного з необхідністю відшкодування шкоди, заподіяної у процесі експлуатації джерел підвищеної небезпеки (авіація, атомна енергетика, космос тощо) [15, с. 11].

Проблеми відповідальності незалежно від вини за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки викликані багатьма чинниками. Одним із головних, ми вважаємо, є обмеження застосування принципу цивільної відповідальності - принципу вини. Цілком слушною є думка К. Цвайгерта, яку він наводить в своєму порівняльно-правовому аналізі, про те, що во всіх розглянутих правопорядках основною тенденцією розвитку деліктного права є поліпшення статусу потерпілого шляхом обмеження сфери дії відповідальності за принципом вини або повної відмови від неї. Проте, зазначена тенденція, неоднаково застосовується в ситуативних типах життєдіяльності. Пояснення такої обставини, на думку автора, можна винайти в багатьох чинниках. По-перше, в тому, що потерпілі певних типів нещасних випадків заслуговують особливого захисту. По-друге, в тому, що допущення певних ризиків виключного (рос. *чрезвычайного*) характеру можливо лише за умови обумовлення їх

дуже суворою відповідальністю. По-третє, що в певних типах випадків доказування вини пов'язане з вагомими складнощами. Надалі, в тому, що в певних випадках від ризику заподіяння (рос. причинения) шкоди можна легко застрахуватися, таким чином витрати, які виникли щодо компенсації за шкоду можуть бути легко перекладені на інших осіб [16, с. 462].

В юридичній літературі існує багато думок щодо вини як елемента цивільного правопорушення. Питання про суб'єктивну умову цивільно-правової відповідальності – вину – завжди було одним із найскладніших і дискусійних питань цивільного права. Незалежно від того, що даному питанню приділялось достатньо уваги в наукових працях багатьох поколінь правників, його дослідження потребує розробок й надалі, причому розкриття деяких аспектів конструкцій «вина» (форм та видів) та «ризик», обґрунтовано змістом сучасних цивільно-правових відносин.

Вина тісно пов'язана з юридичним ризиком, та відіграє важливу роль за для визначення правового статусу останнього в зобов'язальних правовідносинах, зокрема деліктних [7, с. 804].

Принцип вини визнається основним принципом цивільно-правової відповідальності. Однак, деліктне зобов'язання відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, на нашу думку, виконується шляхом обмеження або виключення зазначеного принципу. Так, і на думку К. Цвайгерта, «... практика часто свідечує о том, что виновная ответственность повсеместно каким-то неуловимым образом незаметно трансформируется в строгую ответственность» [16, с. 430]. Тому, замість концепції відповідальності незалежно вини, слід використовувати концепцію відповідальності за ризик. Оскільки дійсною умовою притягнення до відповідальності, в даному делікті, є дія випадку як зворотна сторона юридичного ризику.

В ході розвитку науки цивільного права ставлення до питання про те, чи потрібно враховувати суб'єктивне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки, що спричинила виникнення матеріальної та/або моральної шкоди, змінювалося, як змінювались самі норми цивільного права.

Посилення начала відповідальності незалежно від вини до меж непереборної сили, відповідно до якого допускалась відповідальність без вини в цивільному праві країн Європи.

Посилення начала відповідальності незалежно від вини до непереборної сили відобразилось у поступовому закріпленні в нормативних актах нових випадків такої відповідальності додатково до попередніх випадків, наприклад, відповідальності власників чи володільців за шкоду, завдану речами, що їм належать, зокрема дикими тваринами, будівлями, що зазнають руйнації, і т.п. (ст.ст. 1384, 1385, 1386 Французького цивільного кодексу (надалі – ФЦК), параграфи 833-834 книги 2 Німецького цивільного уложення). Крім того, деякі з названих статей ФЦК у судовій практиці стали трактуватись ширше, зокрема, вони стали застосовуватись і до випадків покладення відповідальності на власників джерел підвищеної небезпеки.

Згідно з нормами міжнародного права, відповідальність за шкоду, завдану особливими джерелами підвищеної небезпеки, не виключається непереборною силою взагалі, - ст. 2 Конвенції 1972 р. “Про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами” [17, с. 578] встановлює абсолютну відповідальність держави, що запускає космічний об'єкт, у виплаті компенсації за шкоду, завдану цим космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті. Або ж ця відповідальність виключається тільки деякими, прямо названими у джерелі обставинами непереборної сили. Наприклад, п. 3 ст. 4 Віденської Конвенції 1963

року “Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду” [210], ст. 9 Паризької Конвенції 1960 року “Про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії” [18, с. 4], ст. 8 Брюссельської Конвенції 1962 року “Про відповідальність операторів ядерних суден” [19, с. 8], згідно з якими оператор ядерної установки може бути звільнений від відповідальності за завдану у зв’язку з ядерним інцидентом шкоду в разі, якщо вона виникла в результаті збройного конфлікту, воєнних подій або повстання, а відповідно до Віденської Конвенції 1963 р. [18] і Паризької Конвенції 1960 р. [20, с. 4] також і в разі тяжкого стихійного лиха виняткового характеру.

Визначення поняття та форм вини. У законодавстві України, як і в законодавстві інших держав, поняття вини не визначається. Дається вказівка лише на те, що вона існує в вигляді умислу чи необережності, які в цивілістичній літературі зазвичай називаються формами вини. Вина у формі наміру характеризується тим, що заподіювач шкоди, усвідомлює протиправність своєї поведінки, передбачає її шкідливі наслідки, бажає або байдуже ставиться до їх настання. Необережна вина характеризується тим, що особа не усвідомлює протиправності своєї поведінки, не передбачає і не бажає настання шкідливих наслідків, але повинна усвідомлювати характер своєї поведінки і передбачати можливість заподіяння шкоди.

О.С. Іоффе вказує, що „... различие между простой и грубой неосторожностью носит чисто количественный характер: чем более конкретным является предвидение, тем более тяжелой должна быть признана и степень виновности... Вина может быть небрежной (в криминалистическом значении этого слова), и все же она становится грубой неосторожностью, когда по обстоятельствам дела суд придет к выводу, что она достигла необходимой степени конкретности” [21, с. 153].

Необережність виражається в ставленні особи до своїх учинків, що характеризується порушенням належної уважності, дбайливості, передбачливості, зумовленої характером відповідного виду діяльності й особливостями суб'єкта, що її здійснює. Зовні необережність виявляється як порушення винуватцем певних вимог, дотримання яких необхідне в даній ситуації, наприклад, порушення Правил дорожнього руху, що спричинило дорожньо-транспортний випадок.

Разом з тим, не можна, на нашу думку, необережну вину тлумачити тільки як фактичну помилку, якою вона є, якщо абстрагуватись від внутрішнього (психічного) ставлення особи до вчинених нею дій і їхніх наслідків [7, с. 804].

Суб'єктивна характеристика необережної вини виражається в недостатній інтелектуальній і вольовій активності суб'єкта, що призвела до нещасного випадку, хоча він міг і повинен був зробити необхідні зусилля, щоб не допустити факту заподіяння шкоди іншому [22, с. 80].

Як відзначалося, у ряді випадків вина деліквенту виступає умовою покладання відповідальності за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки. Погляд на вину як умову відповідальності обумовлює характер її дослідження. Грань між виною та випадком – суб'єктивна межа відповідальності – пов'язана із проблемою ознак (критеріїв їх визначення) необережності, тоді як випадок є відсутність цих ознак. Тому, є закономірним той факт, що в літературі приділяється увага межам належного передбачення. Подібна схильність в бік необережності пояснюється цивілістами також тією обставиною, що “...умышленное правонарушение обыкновенно оказывается преступным действием, предусмотренным уголовным законом, и требование возмещения имущественного вреда осуществляется путем предъявления гражданского иска в уголовном деле. Основным видом гражданских правонарушений, влекущих за

собой обязанность возмещения вреда, являются правонарушения, совершенные по неосторожности” [24, с. 81].

Проте, незважаючи на правильність наведеної думки, специфіка делікту, який досліджується, вимагає окремого розгляду випадків навмисного заподіяння шкоди шкідливими об’єктами. Справа у тому, що у літературі наводиться думка про недопустимість класифікації таких правопорушень за статтею про відповідальність за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки. Отже, В.А. Рахмілович вважає, що зміст цієї статті “... состоит в возложении на владельца источника повышенной опасности обязанности возмещения сопутствующего деятельности этого источника вреда. Намеренное же причинение вреда источником повышенной опасности юридически не отличается от намеренного причинения вреда любым другим способом; намеренное причинение увечья наездом автомашины ничем, с интересующей нас точки зрения, не отличается от намеренного причинения увечья топором или поленом. В этом случае машина не является источником повышенной опасности, действует не в качестве такового... Именно поэтому при намеренном причинении вреда машиной, которая обычно является источником повышенной опасности, отвечать за этот вред должно умышленно действовавшее лицо, а не владелец источника повышенной опасности” [24, с. 61]. Проте, застосування ст. 1187 ЦК України при навмисному заподіянні шкоди шкідливим об’єктом не викликає у нас принципових сумнівів; однак ми не можемо погодитися із запропонованою аргументацією цієї позиції.

Підвищеною небезпекою володіють тільки джерела підвищеної небезпеки (а для оточуючих її створює підвищено-небезпечна (ризикова) діяльність), тому що ця властивість є їх кваліфікуючою ознакою. Особливий (підвищений) характер небезпеки джерела зумовлений не спрямованістю на заподіяння шкоди, а неможливістю

на цьому етапі розвитку науки та суспільного виробництва цілком виключити (контролювати) прояв шкідливих властивостей джерел підвищеної небезпеки. У зв'язку з цим говорити про підвищену небезпеку сокири або поліна не бачиться доцільним, тому що їх використання не може створювати подібної небезпеки. “Намеренность действий, причиняющих вред, нейтрализует саму суть повышенной ответственности, так как в таких случаях вред не является следствием повышенной опасности” [25, с. 174]. У зв'язку з цим, викликає сумніви думка В.В. Ровного про те, що в ситуації, що розглядається «само деление на “источник” / “не источник” вообще лишено смысла» [26, с. 245]. Отже, подібна класифікація має у цьому питанні істотне значення.

Навмисне заподіяння шкоди шкідливим об'єктом, який не володіє певними ознаками підвищеної небезпеки, не підпадає під дію ст. 1187 ЦК України, оскільки такий об'єкт не визнається джерелом підвищеної небезпеки. Для визнання матеріального об'єкту джерелом підвищеної небезпеки наявності шкідливих властивостей, які створюють підвищену небезпеку, недостатньо. Для того, щоб об'єкт потрапив в розряд таких джерел, необхідно, щоб він використовувався в рамках специфічних класифікуючих категорій, окремі ознаки яких мають самостійне значення для кваліфікації делікту.

Обов'язок з відшкодування заподіяної шкоди виникає незалежно від вини заподіювача шкоди, тобто і за випадково заподіяну шкоду. В цьому полягає істотна особливість відшкодування за ст. 1187 ЦК України порівняно з відшкодуванням на загальних підставах (ст. 1166 ЦК України) [3]. “Невинуватий” характер обов'язку з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, підтверджується змістом обставин, наявність яких звільняє від відповідальності за ст. 1187 ЦК України [3]. До таких обставин належать непереборна сила та умисел потерпілого. Отже, у всіх інших

випадках, в тому числі і за відсутності вини володільця джерела підвищеної небезпеки, останній відшкодовує шкоду потерпілому.

Запропоновані доктриною цивільного права визначення категорії вини поділяються на два види: «суб'єктивна» вина, яка пов'язана з інтелектуальними та вольовими моментами; та «об'єктивна» вина, яка безпосередньо впливає з самої поведінки суб'єкта. На нашу думку, перша точка зору, притаманна саме деліктним зобов'язанням. Традиційно, сферою деліктного права, вина обумовлюється як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її результатів, у якому втілюється його негативне ставлення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права [27, с. 528]. Проте, на думку багатьох прибічників «об'єктивної» вини, остання полягає в невиконанні або неможливості виконання боржником зобов'язання за залежних від нього обставин, у разі того, що він мав можливість його виконати [28, с. 721].

Однак, на противагу даної позиції більшість авторів схильна до іншого тлумачення вини. Так, наприклад О.С. Іоффе визначає вину як «...психическое отношение лица к совершаемому им противоправному действию или бездействию, а также к наступающим в связи с этим противоправным последствием...» [7, с. 128], «...поведение, предшествующее совершению противоправных действий, может иметь определенное значение для выявления виновности правонарушителя, ограничиваться одним лишь предшествующим поведением нельзя, ибо вина должна сопутствовать, а не предшествовать правомерному поведению» [21, с. 121].

Іноді поняття вини поєднується з протиправністю. Так, Г.К. Матвеев зазначає: вина є «...психическое отношение нарушителя гражданского порядка в форме умысла или неосторожности к своим противоправным действиям и их вредным последствиям» [29, с. 178] та далі зауважує „...субъективное отношение правонарушителя к

совершенному им действию (и его возможному результату), с одной стороны, и отрицательную оценку правонарушения в целом – с другой, нельзя отрывать друг от друга” [29, с. 186]. Однак, позиція тих авторів, які розкривають зміст вини за допомогою наявності та усвідомлення протиправності методологічно невірна. На нашу думку, ознака протиправності не повинна асоціюватися з виною потерпілого, як і з виною заподіювача шкоди. Вина є суб’єктивним явищем, головною ознакою якого повинно визнаватися передбачення суб’єктом шкідливих наслідків своєї поведінки. Від протиправності вина відрізняється усвідомленням або можливістю усвідомлення протиправного чи соціально значущого характеру дії (бездіяльності) і передбаченням або можливістю передбачення шкідливих наслідків [4, с. 824]. Це положення є цілком обґрунтованим і вірним, проте стосується лише відносин, що регулюються положеннями ст. 1166 ЦК України.

Категорія “психічне ставлення”, що використовується при визначенні поняття вини, виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки та передбачення (можливість передбачення) настання шкідливих наслідків. Широку підтримку в цивілістичній літературі знайшла концепція «безвинно немає відповідальності» [30, с. 48]. Однак питання щодо вини як елемента складу цивільного правопорушення є дискусійним.

Наукове обґрунтування вини як необхідного елемента складу делікту визначається вченням про детермінованість людської поведінки і свободу волі. Детермінованість – це зумовленість людської поведінки об’єктивними закономірностями розвитку суспільства, а також сукупністю конкретних соціальних умов і суб’єктивних факторів [31, с. 12].

Разом з тим, об’єктивна і суб’єктивна зумовленість людської поведінки не виключає можливості вибору в конкретній ситуації

різних її варіантів. Вина має місце там, де у людини була можливість вибирати, тобто по-різному вчиняти в одній та той самій ситуації, коли об'єктивно існує більш ніж один варіант можливої поведінки [32, с. 42-43]. Отже, можна стверджувати, що фактично йдеться про юридичний ризик, хоча сама категорія не згадується.

Ризик і вина як елементи складу цивільного правопорушення. Універсальною підставою цивільно-правової відповідальності взагалі, і деліктної зокрема, є склад цивільного правопорушення [33, с. 510]. У зв'язку з цим, підставою відповідальності внаслідок заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки є сам делікт, як різновид правопорушення, суб'єкт якого заподіює шкоду.

Для настання цивільно-правової відповідальності внаслідок заподіяння шкоди необхідна сукупність юридичних фактів, що утворюють склад деліктного зобов'язання [29, с. 52]. До таких фактів (умов) вчені відносять: наявність шкоди, протиправну поведінку заподіювача шкоди, причинний зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою та вину заподіювача шкоди. Однак, в цивілістичній літературі є інші думки щодо підстав та умов цивільно-правової відповідальності [28, с. 702-705].

Однак суди не завжди йдуть шляхом доказування повного складу правопорушення, як можна спостерегти, зокрема, з аналізу Ухвали Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 травня 2004 р. [34, с. 35-36].

Наявність чотирьох наведених елементів утворює повний склад правопорушення. Незважаючи на це, в юридичній літературі існують інші думки, наприклад, О.С. Іоффе вважає, що достатнім за для покладання відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки “...всего лишь два условия: противоправность совершенного действия и причинная связь между ним и наступившими последствиями” [7, с. 803]. Слід зауважити, що вчений

не визнає наявності шкоди в якості загальної умови цивільно-правової відповідальності (елемента загального складу цивільного правопорушення). Виключення шкоди із розряду умов цивільної відповідальності є, на нашу думку, недоцільним, тому що встановлення цієї умови відповідальності супроводжується, як правило, характеристикою заподіяної шкоди, що має, гадаємо, істотне значення для кваліфікації порушеного правовідношення, а також для визначення розміру деліктної відповідальності. Крім того, на думку К.Б. Ярошенко, яка цілком згодна з зазначеним вище твердженням О.С. Іоффе, зазначає, що «...владелец источника повышенной опасности отвечает независимо от того, действовал ли он противоправно либо не нарушал никаких норм и правил» [35, с. 78-79]. Ми вважаємо, що віднесення протиправності до умов цивільної відповідальності взагалі і до умов відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, зокрема, має істотне практичне значення щодо вирішення питання про гарантії та розміри відшкодування.

Серед підстав деліктної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, важливе місце посідає наявність такої шкоди, оскільки за відсутності останньої, незважаючи на наявність протиправної поведінки, деліктне зобов'язання не виникає: немає шкоди - нічого відшкодувати.

Відомо, що наявність шкоди виступає мірою відповідальності в цивільному праві, оскільки розмір відшкодування повинен відповідати розміру заподіяної шкоди. Навіть в тих випадках, коли на розмір відповідальності впливають інші обставини (ступень вини, груба необережність потерпілого тощо), «... вред сохраняет свое значение меры ответственности, объективно определяя ее верхнюю границу» [22, с. 65].

Слід зазначити, що поняття шкоди не є однозначним і не проглядається чіткої визначеності в законодавстві та на практиці, в юридичній літературі. Н.С. Малєїн стверджує, що “вред – это прежде всего социальное понятие, неотъемлемый признак каждого правонарушения. Совокупность отрицательных последствий правонарушения мы называем вредом” [36, с. 89].

Термін “шкода” застосовується для визначення наслідків правопорушень, що втілюються у пошкодженні чи знищенні майна потерпілого. Його ж застосовують при заподіянні каліцтва чи смерті. Іноді він також застосовується для позначення душевних страждань і переживань особи, тоді говорять про моральну шкоду. Та яким би не був наслідок правопорушення, в усіх наведених випадках говорять про ті негативні, несприятливі наслідки, які настають при порушенні тих чи інших приналежних потерпілому майнових чи особистих немайнових прав і благ [22, с. 58].

Проте в якості підстави виникнення відповідальності за зобов'язаннями із заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки наявність шкоди – це не власне порушення охоронюваного права чи блага, а саме наслідки такого порушення. В літературі вказувалося, що “объем и характер причинения вреда в этих случаях (в отличие от причинения вреда личным действием) непосредственно не зависит от субъективного отношения лица, ответственного за причиненный вред, а сам вред наступает чаще и в большем объеме, чем при обычных видах деятельности...” [22, с. 23].

Отже, з огляду на сказане вище, можна окреслити такі особливості шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, як: значний ступень обумовленості шкоди поведінкою (суб'єктивним ставленням) володільця джерела підвищеної небезпеки, та підвищений ризик заподіяння шкоди, більший порівняно з іншими спеціальними деліктами (зокрема, делікт щодо недоліків товарів, робіт (послуг);

делікт щодо заподіяння шкоди правоохоронними органами тощо). Перша особливість впливає із характеру причинного механізму – шкода заподіюється у результаті здійснення ризикової діяльності з використанням об'єктів, які не можуть знаходитися під абсолютним контролем людини. Друга – пов'язана з підвищеною шкідливістю джерел підвищеної небезпеки, разом із розповсюдженістю їх використання, яка обумовлює спеціальний (алеаторний) ризик заподіяння шкоди значній кількості потерпілих. Згаданий ризик є особливим та пов'язаний з настанням випадкових негативних обставин. Юридичний ризик є обов'язковою умовою цього виду виду деліктного зобов'язання.

Крім того, наявність шкоди, входячи до складу цивільного правопорушення, виконує ще одну функцію – її розмір визначає розмір цивільної відповідальності. Однак, відшкодування за ст. 1187 ЦК України проводиться, коли шкоду безпосередньо заподіяно джерелом підвищеної небезпеки. Якщо шкода заподіяна під час експлуатації джерела підвищеної небезпеки, але не ним, відшкодування за заподіяну шкоду за ст. 1187 ЦК України виключається. Так, судова практика виходить з того, що залізниця не відшкодовує шкоду, заподіяну машиністу або пасажирові під час руху потяга твердим предметом, кинутим збоку [3].

Таке положення, гадається, є логічним і зрозумілим. Адже із змісту ст. 1187 ЦК України можна зробити висновок про те, що шкода, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки, – це та шкода, якої завдає джерело, тому тут ідеться про відповідальність під час його використання, за ризикову діяльність щодо використання джерела підвищеної небезпеки [3].

Проте, на думку О.О. Красавчикова, законодавець у цих випадках має на увазі зовсім інше: формулювання закону “шкода, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки” містить в собі у

скороченому вигляді іншу скорочену юридичну конструкцію, а саме: “школа, заповідана (тобто та, яку заповідала особа) джерелом підвищеної небезпеки”. Науковець вважав, що більш правильно говорити про “... возмещение вреда, причиненное владельцем источника повышенной ответственности, а не о вреде, причиненном источником повышенной опасности” [9, с. 160]. Таке твердження щодо характеру окресленої шкоди видається досить суперечливим. Про це свідчить характер поняття джерела підвищеної небезпеки та його ознаки, сутність суб’єкта, відповідального за шкоду, заповідану джерелом підвищеної небезпеки.

Вина. Цивільне законодавство на сучасному етапі розвитку нашого суспільства не може обійтися без встановлення у певних межах заходів захисту безвинної відповідальності за випадкову шкоду доти, поки суспільство не візьме на себе обов'язок повного відшкодування подібних випадкових збитків, що можуть виникнути в майновій сфері кожного з його членів. Крім того, установлення деліктної відповідальності за випадок (незалежно від вини), як правило, має супроводжуватися запровадженням обов'язкового страхування дій власника джерела підвищеної небезпеки, щоб розподілити відшкодування випадкової шкоди між якомога більшою кількістю осіб, включаючи насамперед страховиків, що, ймовірно будуть зобов'язані взяти участь у її відшкодуванні. І, нарешті, при вирішенні питання про деліктну відповідальність законодавець у деяких випадках надає певного значення і винуватій поведінці потерпілого. Це так звана змішана вина, характерна в основному для цивільного права.

Цивільно-правова відповідальність у деліктних зобов'язаннях при змішаній вині характеризується тим, що вона покладається як на заповідювача шкоди, так і на потерпілого, а збитки являють собою єдине ціле, оскільки неможливо однозначно з'ясувати, в якій частині

вони викликані винуватими діями боржника, а в який винуватими діями кредитора. Тому питання про відшкодування шкоди, а точніше, про розподіл збитків, вирішується в суді пропорційно ступеню вини боржника і кредитора. Вина потерпілого може або спричинити повну відмову у відшкодуванні заподіяної йому шкоди на підставі ч. 5 ст. 1187 ЦК України, або зменшення розміру відшкодування на підставі ст. 1193 ЦК України [3].

При настанні відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, вина як підстава вказаної відповідальності не є обов'язковим елементом. В науковій літературі існують різні думки щодо вказаної проблеми, і оскільки багато вчених не визнають концепцію відповідальності “незалежно від вини”, у зв'язку з цим сформовано кілька відносно самостійних теорій.

Юридичний ризик як конструкція цивільного права має декілька підходів щодо визначення сутності його змісту та правової природи. Отак, в літературі щодо даного питання існує позиція об'єктивного ризику, суб'єктивного ризику, та суб'єктивно-об'єктивного (двоаспектного) ризику.

В рамках підходу об'єктивного ризику, розуміння змісту ризику відображалось як правомірна небезпечна дія або можливість небажаної випадковості, як небезпека виникнення негативних наслідків (майнового або особистого характеру), щодо яких невідомо, настануть вони або ні; або як можливість настання негативних майнових наслідків за обставин випадковості; як певних явищ, настання яких містить можливість матеріальних витрат [37, с. 11].

Саме тому, в контексті теорії ризику, останній визначають як об'єктивну реальність, негативний соціальний результат, можлива шкода [38, с. 47-48].

Обґрунтування покладання на правопорушника обов'язку відшкодувати невинувато заподіяної шкоди у випадках, зазначених у

законі, використовують первень ризику. Звідси назва цієї концепції – теорія «винятково винуватого начала» або «теорія вини і ризику». Найбільш переконливий розвиток і обґрунтування ця теорія одержала у роботі О.О. Красавчикова [9, с. 145]. Цю ж теорію, тільки обмежуючи сферу застосування первня ризику відносинами між громадянами, розділяє В.А. Ойгензіхт, Н.С. Малєїн [39, с. 77].

Загалом, відповідальність, пов'язана з відносною свободою волі суб'єкта, зі здатністю окремої особи обирати певний варіант поведінки [28, с. 171]. Саме з такої позиції проблему ризику вирішував В.А. Ойгензіхт [39]. Серед процесів, які відбуваються в психіці суб'єкта, ми зустрічаємося з його певним ставленням до дій та їх наслідків, які знаходяться у орбіті його свідомості та волі, і разом з тим, вони є ані виною, ані випадком, - це категорія ризику [39, с. 210].

Прихильники визнання відповідальності в цивільному праві «тільки за вину» виходять більшою мірою з єдності елементів складу цивільного правопорушення (і власне правопорушення) та функцій, виконуваних цивільно-правовою відповідальністю і юридичною відповідальністю в цілому незалежно від галузевих ознак згаданих нами категорій.

Цивільне законодавство стверджує правило про презумпцію вини заподіювача шкоди, тобто заподіювач шкоди завжди вважається винуватим, доки не доведе зворотне. Зазначену презумпцію встановлено насамперед в інтересах найменш захищеної сторони, якою найчастіше є потерпілий, оскільки вона звільняє його від обов'язку доводити вину заподіювача шкоди. Потерпілому достатньо довести лише факт заподіяння шкоди і розмір понесених ним збитків, заподіювач шкоди має можливість довести, що він не є винуватою стороною.

Кожен суб'єкт цивільного права, чи то громадянин, чи то держава, зобов'язаний діяти з певним ступенем дбайливості й

обачності, які від нього вимагаються за характером зобов'язань та умовами цивільного обігу. Наприклад, власник джерела підвищеної небезпеки повинен так експлуатувати це джерело підвищеної небезпеки, щоб не заподіяти шкоду іншим особам. Невиконання або неналежне виконання цього обов'язку тягне за собою цивільне правопорушення, елементом якого є суб'єктивна складова – як вина, так і ризик (суб'єктивний елемент).

Склад правопорушення, як правило, повинен міститись у діях (або бездіяльності) будь-якої особи, якій висунуто вимогу про відшкодування шкоди. Відсутність однієї з названих умов надає право звільнити особу від цивільно-правової відповідальності і тоді мову варто вести про виникнення умов для застосування заходів захисту порушеного права. Вина як умова відповідальності може виключатися, однак обов'язок відшкодування шкоди потерпілому зберігається. Саме тому правовий «вакуум», що утворюється за відсутності умов відповідальності, заповнюється застосуванням ризику у суб'єктивному та об'єктивному значенні, за допомогою якого здійснюється відшкодування шкоди, наприклад, при відсутності вини власника джерела підвищеної небезпеки.

Звідси, на наш погляд, правова категорія деліктного ризику є категорією, і суб'єктивною, і об'єктивною. Тлумачення суб'єктивного деліктного ризику як психологічного ставлення особи до результатів своєї діяльності та діяльності речей, які їй належать; а також об'єктивно-випадкових подій, які полягають в усвідомлюваному допущенні ймовірності настання негативних майнових та інших наслідків.

РОЗДІЛ 2

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ОКРЕМИМИ ВИДАМИ ДЖЕРЕЛ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

2.1. Цивільно-правове регулювання відповідальності за шкоду заподіяну особливим джерелом підвищеної небезпеки

Визначення правової категорії суворої відповідальності залежно від певних характеристик джерела підвищеної небезпеки («звичайні» й «особливі» джерела підвищеної небезпеки), або від обсягу передбачуваної небезпеки (джерела підвищеної небезпеки і джерела «високої» небезпеки) має суттєве значення в аспекті впливу на компенсаційний характер деліктних зобов'язань. У цьому зв'язку В. Примак зазначає, що „...підвищена відповідальність стало асоціюється з відповідальністю за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки...” [40, с. 12]. Вважаємо, що джерелам підвищеної ядерної небезпеки притаманні певні риси, завдяки яким розкривається зміст означеної правової категорії. Звісно, „особливість” джерела підвищеної ядерної небезпеки та висока суспільна небезпека, - є одними із тих рис, які окреслюють останню.

Аналіз норм міжнародного і національного права дозволяє виділити «звичайні» і «особливі» джерела підвищеної небезпеки, що зумовлює поширення відповідальності не тільки до меж непереборної сили, а також і за її межами.

Покладення суворої відповідальності за шкоду, заподіяну звичайними джерелами підвищеної небезпеки обмежується тільки дією правової категорії непереборної сили, в той час, як за шкоду, заподіяну «особливими» джерелами підвищеної небезпеки, покладається

конструктивно інша відповідальність. Застосування останньої характеризується не тільки абсолютною обмеженістю дії непереборної сили (або деяких обставин непереборної сили), але й урахуванням юридичних фактів.

У національному та міжнародному законодавстві закріплено норми, що регулюють застосування деліктної відповідальності за шкоду, заподіяну особливими джерелами підвищеної небезпеки [3]. У зв'язку з тим, що джерело підвищеної небезпеки визнається особливим, правове регулювання цього питання йде шляхом обмеження застосування категорій непереборної сили. Непереборна сила як умова звільнення від відповідальності володільця джерела підвищеної небезпеки в таких випадках виключається. Наприклад, володілець повітряного судна буде нести відповідальність за шкоду, навіть якщо зможе довести, що наявність шкоди стала наслідком непереборної сили відповідно до Повітряного Кодексу України (ч. 2 ст. 82) [41].

Згідно з нормами міжнародного права відповідальність за шкоду, заподіяну «особливими» джерелами підвищеної небезпеки, не виключається межами непереборної сили. Так, наприклад, норма ст. 2 Конвенції 1972 року «Про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами» [17, с. 578] встановлює абсолютну відповідальність держави, що запускає космічний об'єкт. Передбачається відповідальність у формі виплат компенсації за шкоду, заподіяну космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті. Відповідальність виключається тільки окремими, прямо названими в джерелі обставинами непереборної сили. За п. 3 ст. 4 Віденської Конвенції 1963 року «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду» [18, с. 1], ст. 9 Паризької Конвенції 1960 р. «Про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії» [20, с. 3], ст. 8 Брюссельської Конвенції 1962 р. «Про відповідальність операторів ядерних судів» [19, с. 8] встановлюються умови звільнення від відповідальності, згідно з якими

оператор ядерної установки може бути звільнений від відповідальності за шкоду, заподіяну в зв'язку з ядерним інцидентом, тільки у тому випадку, якщо вона виникла в результаті збройного конфлікту, воєнних дій або повстання, а відповідно до Віденської Конвенції 1963 р. [18, с. 8] і Паризької Конвенції 1960 р. [20, с. 4] також у випадку стихійного лиха виняткового характеру.

Суспільна небезпека ядерної енергетики пов'язана не тільки з аваріями на ядерних енергоустановках, але і з речовинами, створюваними в ході експлуатації і при виході з експлуатації, - радіоактивними відходами (РАВ). Радіоактивні відходи є неминучими побічними продуктами атомних електростанцій (АЕС). Відповідно до документів МАГАТЕ, радіоактивні відходи - це будь-які матеріали, що не підлягають подальшому використанню та містять радіонукліди (радіоактивні хімічні елементи) або забруднені останніми з концентраціями або рівнями активності, що перевищують значення, встановлені компетентними органами [42, с. 27].

Радіоактивні відходи (РАВ) утворюються як під час експлуатації і виведення з експлуатації атомних станцій, так і в результаті переробки, з метою повторного використання, відпрацьованого ядерного палива (ВЯП). Відпрацьоване ядерне паливо містить у собі основну частину радіоактивності, яка створюється в ядерній енергетиці. У процесі його переробки істотно зростає обсяг радіоактивних відходів (РАВ). Відповідно, зростання обсягу радіоактивних відходів означає можливість додаткового радіаційного впливу на навколишнє середовище. Обов'язково при цьому має місце утворення енергетичного плутонію – радіоактивної, токсичної речовини і потенційної сировини для виготовлення ядерних боєприпасів. Кількість плутонію, виробленого до теперішнього часу, вимірюється сотнями тонн, витрати на його збереження досить високі, але прийнятної концепції його утилізації поки що не вироблено в жодній країні. З указаних причин у ряді країн (Іспанія, Канада, США, Фінляндія, Швеція)

відмовилися від переробки відпрацьованого ядерного палива (ВЯП) на перевагу довгострокового (до 50 років) збереження з перспективою остаточного поховання. Таке рішення щодо відпрацьованого ядерного палива, фактично означає включення ВЯП у категорію РАВ. В Україні, так само як і в інших державах існує багато невирішених проблем щодо безпеки використання РАВ та ВЯП. Зокрема, питання „вартості ризику”, пов’язаного із суспільно безпечним використанням та утилізацією РАВ та ВЯП. «По мировым стандартам в себестоимость (атомной энергии – прим. П.Г.) должна включаться так называемая «цена риска» - суммы на финансирование различных социальных программ в местах расположения АЭС и захоронения ядерных отходов. В Украине этот пункт в себестоимости отсутствует» [43, с. 31].

Вирішення ситуації з радіоактивними відходами (РАВ) передбачає збереження і поховання. У нормах МАГАТЕ сформульовано дві першочергові задачі із забезпечення безпеки при підземному похованні РАВ високого рівня активності:

- ізолювати високоактивні РАВ від навколишнього природного середовища на тривалий період часу, не перекладаючи на майбутні покоління відповідальність за збереження цілісності систем поховання і не створюючи для них значних обмежень унаслідок наявності сховища;

- забезпечити довгострокову радіаційну безпеку людини і навколишнього середовища відповідно до чинних, погоджених на міжнародному рівні, принципів радіаційної безпеки [44, с. 8-9].

Слушною є думка відомих вчених в галузі атомного права, А.І. Іойриша, В.Г. Терентьева, А.Б. Чопорняк, які вказують, що „...научный профессиональный уровень разработки рекомендаций под эгидой МАГАТЕ и соответственно его авторитет в области безопасности использования атомной энергии чрезвычайно высок и, можно сказать, уникален. Система основополагающих принципов международного режима обеспечения атомной энергии включает в себя: а) ответственность

за ядерную безопасность государства, под юрисдикцией которого находится ядерная установка; б) приоритет ядерной безопасности, предусматривающей, что все организации, занимающиеся деятельностью, непосредственно связанной с ядерными установками, проводили политику, при которой приоритет отдается ядерной безопасности; в) содействие эффективной культуре ядерной безопасности; г) лицензирование деятельности, связанной со всеми этапами жизненного цикла ядерной установки; д) сосредоточение ответственности за обеспечение ядерной безопасности на операторе ядерной установки; е) создание специальной системы законодательных и регулирующих норм в области ядерной безопасности; ж) создание специального регулирующего органа и любых других организаций, занимающихся содействием использованию атомной энергии» [45, с. 29].

Для України, так само як і для всіх держав, що мають ядерну промисловість, на фоні всебічного розвитку атомної енергетики для споживання, суттєвим є питання забезпечення безпеки використання атомної енергії щодо життєдіяльності кожної особи і здоров'я майбутнього покоління та гарантій відшкодування заподіяної шкоди. Також під час використання енергії істотною є умова забезпечення радіаційної і ядерної безпеки осіб, що працюють з радіоактивними речовинами й іншими джерелами іонізуючих випромінювань, а також оточуючих осіб; охорона навколишнього середовища від можливого, в результаті розвитку атомної енергетики, радіоактивного і теплового забруднення; нейтралізація інших побічних негативних факторів, що можуть виникати при виробництві й використанні атомної енергії, у тому числі при довгостроковому безпечному збереженні й остаточній ізоляції радіоактивних відходів у процесі поховання. При цьому гарантії забезпечення цивільно-правової відповідальності безпосередньо стосуються основних умов використання ядерної енергетики.

2.2. Відповідальність за шкоду, заподіяну автотранспортними засобами як джерелами підвищеної небезпеки.

Розвиток індустріалізації, що є частиною науково-технічного прогресу, визначає низку питань актуальних для правників. Зокрема, особливої уваги потребують ті правовідносини, що діють на ґрунті ризику. До них відносяться зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки.

В найдавніші часи люди пересувалися виключно пішки. Згодом використовували, для перевезення вантажу або особистого пересування, тварин. Проте, регулювання даних відносин, в тому числі забезпечення безпеки пересування та перевезення, обачність водіїв, відшкодування завданої шкоди займало значне місце. Отак, попередження правопорушень у ракурсі безпеки дорожнього руху, на нашу думку, сприятиме зменшенню негативних наслідків дорожньо-транспортних пригод та їх кількості. У зв'язку з цим, О.Л. Жуковська, яка досліджувала окреслений делікт, виділяє чотири фактори негативного впливу щодо безпеки експлуатації транспортних засобів, а саме: винувата поведінка пішоходів, поганий стан доріг, неякісне автотехнічне обслуговування автомобілів станціями техобслуговування, недосконалість конструкцій автотранспортних засобів, та особливо наголошує на суб'єктивний фактор стану аварійності – грубе порушення водіями Правил дорожнього руху [10, с. 40-41]. На розкоординованість умов дорожнього руху, відсутність системного підходу до профілактики дорожнього руху як одну із причин дорожньо-транспортної аварійності на автошляхах України, наголошує М. Микитюк [46, с. 82], думку якого ми цілком підтримуємо.

Сучасний світ неможливо уявити поза використання транспорту. Кожен із п'яти видів транспорту, можна визнати джерелом підвищеної небезпеки. У зв'язку з характеристикою автотранспорту як джерела

підвищеної небезпеки необхідно вирішити питання, чи всі механічні транспортні засоби можуть визнаватися джерелами підвищеної небезпеки. Відповідь на це питання можна знайти у висловлюванні О.А. Красавчикова, про те, що «...те предметы, параметры движения которых характеризуется относительно невысокими уровнями (по сравнению со скоростью движения человека или его силой), не могут создавать повышенную опасность» [9, с. 51]. Враховуючи висловлювання О.А. Красавчикова, ми вважаємо, що механічними джерелами підвищеної небезпеки можуть визнаватися тільки ті механічні засоби, які відповідають характеристиці, вказаній в п. 1.10 Правил дорожнього руху [47], тобто механічні транспортні засоби, які приводяться у рух за допомогою двигуна. Вищезазначений термін розповсюджується на трактори, самохідні машини та механізми, (крім транспортних засобів робочий об'єм двигуна яких не перевищує 50 куб. см.), а також тролейбуси та транспортні засоби з електродвигуном потужністю вище 3 кВт.

При дослідженні правової категорії автотранспортних засобів у якості джерел підвищеної небезпеки, ми виходили з того, що їм притаманні всі ті загальні ознаки таких джерел, які були проаналізовані вище та охоплюються наведеним нами визначенням поняття джерела підвищеної небезпеки.

Однією із особливостей застосування автотранспортних засобів є те, що механізовані транспортні засоби можуть визнаватися джерелами підвищеної небезпеки тільки за певних умов. У стані спокою механічні транспортні засоби, як правило, не виступають як джерела підвищеної небезпеки. Момент перетворення автотранспортного засобу в джерело підвищеної небезпеки окремими цивілістами розуміється по-різному. Існує думка, що механічні транспортні засоби є джерелами підвищеної небезпеки тільки в русі [22, с. 11]. Проте, інші автори пов'язують момент їх перетворення в джерело підвищеної небезпеки з моментом заведення двигуна [49, с. 410]. Однак, в літературі також існує думка, відповідно якої,

джерелом підвищеної небезпеки визнаються механічні транспортні засоби незалежно від того, рухаються вони чи ні, тому що не виключена можливість вибуху палива, що знаходиться в них [50, с. 65].

Вирішальне значення визначення моменту з якого транспортні засоби визнаються джерелами підвищеної небезпеки набуває встановлення моменту початку прояву підвищеної небезпеки [51, с. 28].

Порівняно з іншими видами транспорту, автотранспорт передує за чисельністю аварій та негативних наслідків, серед яких найпоширенішими бувають заподіяння шкоди здоров'ю та життю людей, майнові втрати тощо. Звісно найбільший резонанс набувають катастрофи на авіатранспорті, але за офіційної інформацією Міністерства транспорту та зв'язку України [52, с. 59] за останні 10 років (станом на 2015 р.) у результаті авіаційних катастроф за участю українських авіалайнерів загинуло 497 осіб, проте, тільки у 2014 році у дорожньо-транспортних пригодах загинуло 7 тис. осіб, травмовано 40 тис. осіб.

Левову долю, у судах України, складають справи щодо відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки в результаті дорожньо-транспортних пригод (далі ДТП). До найбільш розповсюджених випадків заподіяння шкоди володільцям транспортних засобів та третім особам, можна віднести: шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки в результаті ДТП або зіткнення кількох джерел підвищеної небезпеки; шкоду, заподіяну протиправними діями чи бездіяльністю громадян, організацій (наприклад, дорожньою службою) в результаті яких сталася ДТП.

Окрім високого рівня травмування, актуальність даної проблематики ускладнюється іншими факторами, серед яких: розвиток машинобудування, відносна доступність можливостей використання автомобілів, правова неграмотність, низький рівень правосвідомості населення тощо. Звісно, всі вони носять загальносоціальний характер та характерні також іншим галузям життєдіяльності людини. Однак,

зважаючи на недосконалість правового механізму відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, неоднomanітності застосування норм матеріального та процесуального права на стадіях досудового та судового захисту потерпілих у ДТП, вважаємо доцільним дослідити наступні питання.

Правовий статус пішоходів, дорожніх служб, водіїв, власників та володільців джерел підвищеної небезпеки як учасників дорожнього руху та суб'єктів цивільної відповідальності, проблеми страхування відповідальності власників наземних транспортних засобів, окремі проблеми застосування норм матеріального права в судовому процесі по справах відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної наземними транспортними засобами як джерелами підвищеної небезпеки.

Учасниками дорожнього руху є особи, які використовують автомобільні дороги, вулиці, залізничні переїзди або інші місця, призначені для пересування людей та перевезення вантажів за допомогою транспортних засобів. До учасників дорожнього руху належать водії та пасажери транспортних засобів, пішоходи, велосипедисти, погоничі тварин [53].

Учасники дорожнього руху в даних деліктних зобов'язаннях виступають суб'єктами останніх. Причому всі вказані суб'єкти можуть виступати як кредиторами, так і боржниками в зобов'язанні. Вказане в законодавстві, зокрема ЦК України положення можна розглядати так, що тільки пішоходи та пасажери транспортних засобів, велосипедисти є потерпілими чи третіми у зобов'язанні, що настає при ДТП, та водій чи володілець джерела підвищеної небезпеки зобов'язані відшкодувати шкоду, що настала в результаті ДТП. Однак, на практиці розповсюджена ситуація, коли окреслені суб'єкти стають провокаторами ДТП, тобто особами, які створюють аварійну ситуацію [54].

Проте всі учасники дорожнього руху, тобто особи, які беруть безпосередньо участь у процесі руху на дорозі як пішоходи, водії,

пасажери, погоничі тварин (п. 1.10 Правил дорожнього руху), мають право на безпечні умови дорожнього руху, на відшкодування збитків, завданих внаслідок невідповідності стану автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів вимогам безпеки руху [53] та зобов'язані створювати безпечні умови для дорожнього руху, не завдавати своїми діями або бездіяльністю шкоди підприємствам, установам, організаціям і громадянам [53]. Дійсно, зрозуміло, що дані обставини стосуються тільки даного делікту, і положення, наприклад, п. 5 ст. 1187 ЦК України, визначені не тільки щодо автотранспорту як джерела підвищеної небезпеки, але і інших видів джерел підвищеної небезпеки. Проте, вважаємо, з огляду на розповсюдженість даного делікту, ввести у класифікацію деліктів щодо джерел підвищеної небезпеки, окремий вид та пропонуємо його умовну назву - автоделікт. На нашу думку, автоделікт складається між учасниками дорожнього руху та має правову природу, особливості застосування якої відображені в спеціальному законодавстві, зокрема, Закон України «Про дорожній рух», Закон України «Про автомобільний транспорт», Постанова КМУ «Про затвердження Правил дорожнього руху», Закону України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів", Правила проведення державного технічного огляду автомобілів, автобусів, мототранспорту, Постанова КМУ «Про затвердження Правил обліку дорожньо-транспортних пригод» тощо [53], що відмежовує його від інших правових конструкцій.

Специфіка відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки обумовлює й особливий суб'єктний склад автоделікту, що становить одну із визначальних рис відшкодування шкоди.

Зазначені особливості можуть бути розглянуті в загальнотеоретичному аспекті на прикладах судової практики щодо автоделіктів, тому що значна кількість подібних справ, дозволяє не тільки проводити порівняльний аналіз, але й робити висновки.

Положення п. 2 ст. 1187 ЦК України вказують на те, що «шкода...відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку» [3].

Право володіння, використання, розпорядження джерелом підвищеної небезпеки може належати не тільки його власнику. Проте, цивільне право розрізняє два види володіння – правомірне, тобто відповідно правової підстави та неправомірне – поза правових підстав. Підстава правомірного володіння може здійснюватися відповідно правового титулу – договору, закону, адміністративного акту, довіреності тощо. Неправомірним визнається володіння, що здійснюється поза норми закону, договору з власником або адміністративного акту. Вона може характеризуватися як фактичне володіння річчю без правових підстав.

Правовий статус пішоходу та водія як учасників дорожнього руху визначається Правилами дорожнього руху від 10.10.2001 № 1306 [55]. Відповідно до п. 1.10 Правил дорожнього руху водій - особа, яка керує транспортним засобом [55]. Причому, вершник, візник, погонич тварин, який веде їх за повід, прирівнюються до водія. Водієм є також особа, яка навчає керуванню, знаходячись безпосередньо у транспортному засобі [55]. Пішоходом визнається особа, яка бере участь у дорожньому русі поза транспортними засобами і не виконує на дорозі будь-яку роботу. До пішоходів прирівнюються також особи, які рухаються в інвалідних колясках без двигуна, ведуть велосипед, мопед, мотоцикл, везуть санки, візок, дитячу чи інвалідну коляску [55].

Аналіз судової практики за справами щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки судами не завжди вірно враховується вина потерпілого, дії потерпілого та інших учасників дорожнього руху, які створюють аварійну обстановку на дорозі.

Однак, виникають проблеми застосування норм матеріального права при вирішенні цивільних справ, стороною в яких виступає дорожня служба. Існує думка [46, с. 83], що вулично-дорожня мережа – техніка пасивна, а транспортні засоби – активна і яка безпосередньо виконує транспортну роботу. Автор вважає, що дорога є дорожньо-транспортною технікою та набула ознак елемента дорожнього руху. Також наголошує на тому, що технічний комплекс «транспортні засоби – вулично-дорожня мережа» є матеріальною основою дорожнього руху [46, с. 83].

Дійсно, від якісних характеристик даних категорій іноді залежить безпека руху автотранспорту, створення аварійної ситуації, здоров'я та життя учасників дорожнього руху тощо, але покладення тягаря відповідальності на «володільців» дорожньо-транспортних мереж та організацій, що наглядають за технічним станом доріг можна тільки на ґрунті принципу вини.

Неправомірна поведінка організації нерідко набуває форми бездіяльності. Випадки заподіяння шкоди, що є наслідком незадовільного стану доріг, сторонніх предметів на неї, неприйняття заходів щодо позначення ділянок доріг, на якій проводяться ремонтні, збиральні та інші роботи. Організації, які проводять ремонтні, будівельні роботи на дорогах, зобов'язані встановлювати обмеження, позначати місця проведення робіт відповідними знаками. Організації, які забезпечують контроль за станом доріг, повинні також встановлювати обмеження та необхідні знаки для позначення небезпечних місць на дорозі, в тому числі, якщо має місце відкриті ділянки доріг, провалля, вибоїни. Отже, володілець джерела підвищеної небезпеки, якому заподіяно шкоду через недоліки дорожнього покриття та відсутності необхідної інформації, має можливість: по-перше, вимагати відшкодування заподіяної шкоди; по-друге, вимагати покладення тягаря відповідальності (як у розглянутій вище справі) на дорожні організації.

Визначення суб'єкту відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки та покладання на останнього тягара відповідальності, становить питання, що невірно застосовується судами при вирішенні цивільних справ.

Страховання. Зміст особливостей відшкодування завданої шкоди в результаті автоделікту включає і страхувальні правовідносини. Зародження дискусії, на сторінках юридичної літератури, щодо необхідності страхування цивільної відповідальності, в тому числі володільців механізованого автотранспорту проходило в радянський період. Зокрема, висловлювалися ідеї про те, що ризик відшкодування шкоди, заподіяної без вини володільця транспортного засобу, необхідно страхувати не за правилами страхування відповідальності (тому, що це відшкодування не є відповідальністю), а у якості страхування інших майнових ризиків [24, с. 14].

ВИСНОВКИ

В результаті здійсненого аналізу правового механізму деліктної відповідальності, зокрема за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки ми дійшли наступних висновків:

Джерело підвищеної небезпеки є категорією виключно правовою, що поєднує у своєму змісті два взаємообумовлені аспекти: 1) певний матеріальний об'єкт; 2) діяльність з його використання. Тому, під джерелом підвищеної небезпеки слід розглядати той об'єкт матеріального світу, який не піддається повному контролю з боку людини, здатний заподіяти шкоду оточуючим в процесі ризикової діяльності (використання, зберігання, утримання транспортних засобів, механізмів та обладнання, використання, зберігання та виготовлення хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо).

Джерелом підвищеної небезпеки може бути названий такий об'єкт, який в силу своїх властивостей під час експлуатації виявляє ознаки шкідливості, невідконтрольності людині, в результаті чого створюється ризик підвищеної небезпеки заподіяння шкоди оточенню.

Правозастосовна практика накопичила значну кількість позицій щодо кількісних та якісних характеристик категорії джерела підвищеної небезпеки. У цивільно-правовій літературі, висловлено чимало думок про класифікаційну схему джерел підвищеної небезпеки. Найбільше прийнятною класифікаційною схемою джерел підвищеної небезпеки видається концепція О.О. Красавчикова за критерієм енергії. Відповідно до такого підходу джерела підвищеної небезпеки поділяються на такі основні групи (види): фізичні; фізико-хімічні; хімічні; біологічні. Наведена класифікація є класифікацією

джерел підвищеної небезпеки, кожна з груп якої має більш чи менш дрібні внутрішні підрозділи.

Зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки є нетрадиційним видом зобов'язань, що обумовлено поширенням на нього дії юридичного ризику як конструкції цивільного права.

В деліктних зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки замість концепції «відповідальності без вини» доцільно використовувати концепцію «відповідальності за ризик». Оскільки дійсною умовою притягнення до відповідальності є дія випадку як зворотна сторона юридичного ризику. Теорія відповідальності за ризик: настання випадкової шкоди (алеаторний ризик).

Система деліктних зобов'язань складається з генерального делікту та спеціальних деліктів. Генеральний делікт немає алеаторного деліктного ризику, оскільки презюмується відповідальність за вину і відсутність випадку (казусу), як обов'язкової умови настання деліктної шкоди, але йому притаманний загальний зобов'язальний ризик (зокрема, ризик невиконання, припинення боржника тощо).

Юридичний ризик в зобов'язаннях з відшкодування шкоди, складається з: а) загального деліктного (зобов'язального) ризику та б) алеаторного (спеціального) деліктного ризику (який пов'язаний з настанням випадкових негативних наслідків).

Головною безпосередньою підставою відповідальності є діяння, а її основним принципом визнається принцип вини. Однак разом з тим допускається можливість модифікації складу, існування спеціальних умов відповідальності (по суті – відсутності деяких загальних умов), притаманних лише окремим правопорушенням. Одним із таких специфічних складів правопорушення є завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки.

Вина тісно пов'язана з юридичним ризиком, та відіграє важливу роль за для визначення правового статусу останнього в зобов'язальних правовідносинах, зокрема деліктних.

Принцип вини визнається основним принципом цивільно-правової відповідальності. Однак, деліктне зобов'язання відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, виконується шляхом обмеження або виключення зазначеного принципу.

Особливості шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки проявляються в наступному: значний ступень обумовленості шкоди поведінкою (суб'єктивним ставленням) володільця джерела підвищеної небезпеки, та підвищений ризик заподіяння шкоди, більший порівняно з іншими спеціальними деліктами (зокрема, делікт щодо недоліків товарів, робіт (послуг); делікт щодо заподіяння шкоди правоохоронними органами тощо). Перша особливість впливає із характеру причинного механізму – шкода заподіюється у результаті здійснення ризикової діяльності з використанням об'єктів, які не можуть знаходитися під абсолютним контролем людини. Друга – пов'язана з підвищеною шкідливістю джерел підвищеної небезпеки, разом із розповсюдженістю їх використання, яка обумовлює спеціальний (алеаторний) ризик заподіяння шкоди значній кількості потерпілих.

Склад правопорушення, як правило, повинен міститись у діях (або бездіяльності) будь-якої особи, якій висунуто вимогу про відшкодування шкоди. Відсутність однієї з названих умов надає право звільнити особу від цивільно-правової відповідальності і тоді мову варто вести про виникнення умов для застосування заходів захисту порушеного права. Вина як умова відповідальності може виключатися, однак обов'язок відшкодування шкоди потерпілому зберігається.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 5 вересня 1986 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, завданої пошкодженням здоров'я» // Збірник Постанов Пленуму ВСУ (1963-1997). – Сімферополь.: Таврія, 1997. – 720 с.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27.03.1992 р. № 6 // Вісник Верховного Суду України. – 2004. - № 1. – С. 17-25.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
4. Зобов'язальне право: теорія і практика. Навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць та інші; За ред. О.В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 912 с.
5. Чередниченко Л.К. Понятие и виды источников повышенной опасности. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2015. – 130 с.
6. Антимонов Б.С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – К.: Госюриздат, 2012. – 256 с.
7. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 2005. – 880 с.
8. Терещенко Н. Поняття джерела підвищеної небезпеки // Право України. – 2010. - № 11 – С. 115-118.
9. Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М.: Юрид. лит., 2006. – 200 с.
10. Жуковская О.Л. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности: некоторые аспекты проблемы. – К.: Либідь, 2014. – 200 с.

11. Аномалії в цивільному праві України: Навч.-практ. посібник // Відп. ред. Р.А. Майданик. – К.: Юстиніан, 2007. – 912 с. (Серія «Аномалії цивільного права»).
12. Алексеєнко Л.М., Олексієнко В.М., Юркевич А.І. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок (українсько-англійсько-російський тлумачний словник). – К.: Видавничий будинок «Максимум»; Тернопіль: «Економічна думка», 2010. – 592 с.
13. Отрадна О.О. Неправомірна поведінка як умова відшкодування недоговорної шкоди в цивільному праві України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. - № 2. – С. 45-49.
14. Дурманов Н.Д. Понятие преступления. – Х.: Изд-во: Норма, 2008. – 314 с.
15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: „Укр. Енцикл.“, 2008. – Т. 1: А-Г. 672 с. : іл., с. 11.
16. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. В 2-х томах. - М.: Международные правоотношения. – 2008. - Т. 2. Договор. Неосновательное обогащение. Деликт. – 512 с.
17. Конвенції 1972 року «Про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами» // Международное право в документах. – К., 2012. – С. 578-601.
18. Віденська Конвенція “Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду” від 21 травня 1963 р.: Офіційний переклад. – К.: МЗС України, 2005. – 11 с.
19. Брюссельська конвенція “Про відповідальність операторів ядерних суден” від 25 травня 1962р. Офіційний переклад. – К.: МЗС України, 2005. – 8 с.
20. Паризька конвенція „Про відповідальність перед третьою стороною у сфері ядерної енергії” від 29 липня 1960 р. Офіційний переклад. – К.: МЗС України, 2005. – 12 с.

21. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л.: Изд-во ЛГУ, 2005. – 312 с.

22. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в гражданском праве: Учебное пособие. – Л.: ЛГУ, 2013. – 152 с.

23. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. – М.: Госюриздат, 2011. – 240 с.

24. Рахмилович В.А. О противоправности как основании гражданской ответственности // Советское государство и право. – 2014. – № 3. – С. 61-71.

25. Гильдерман Л.С. Возмещение вреда, причиненного в состоянии крайней необходимости источником повышенной опасности // Вопросы судебной и арбитражной практики: Труды Иркут. гос. ун-та, т. LX, сер. юр. – Иркутск, 2009. – Вып. 9. - Ч. 3. – С. 170-175.

26. Ровный В.В. Проблемы единства частного права. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 2009. – 310 с.

27. Гражданское право: В 2-х томах / Под ред. проф. Грибанова В.П. и проф. Корнеева С.М. - Х.: – 2009. – Т. 1. – 550 с.

28. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 2-е изд. – Х.: Статут, 2015. – 842 с.

29. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – К.: Юрид. лит., 2010. – 312 с.

30. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения // Правоведение. – 2008. – № 1. – 47-53.

31. Маркова М.Г. Обязательства по возмещению вреда с участием лиц, лишенных свободы и ограниченных в свободе. – Х.: Академия МВД, 2007. – 72 с.

32. Шаргородский М.Д. Детерминизм и ответственность // Правоведение. – 2008. - № 1. – С. 42-43.

33. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С.

Кузнецовой.- 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2014. - Кн. 2. - 640 с.

34. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 травня 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – Вип. 2 (9). – С. 35-36.

35. Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона: Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав граждан. – М.: Юрид. лит., 2010. – 174 с.

36. Малейн Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – К.: Наука, 2008. – 207 с.

37. Рассудовский В. Вопрос об имущественном риске в гражданском праве // Советская юстиция. – 2003. - № 12. – С. 9-11.

38. Мезрин Б.Н. О юридической природе риска в гражданском праве // Гражданское право и способы его защиты. - Свердловск, 2014. – С. 47- 48.

39. Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе: Ирфон, 2012. – 224 с.

40. Примак В. Відповідальність без вини: спеціальні умови чи ризик? // Юридичний Вісник України. – 2012. - № 29. – С. 12-19.

41. Повітряний Кодекс України від 19.05.2011 № 3393-VI // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3393-17>

42. Обращение с радиоактивными отходами атомных электростанций. Свод положений. – Вена, 1987. – 156 с.

43. Немченко П.Б. Власть денег. – 2006. - № 23. – С. 25-32.

44. Принципы безопасности и технические критерии для подземного захоронения радиоактивных отходов высокого уровня активности. – Вена. – 2010. – 144 с.

45. Иойриш А.И, Терентьев В.Г, Чопорняк А.Б. Вывести „мирный атом” из сферы действия федерального закона „О техническом регулировании” // Государство и право. – 2005. - № 9. – С. 29-34.

46. Микитюк М. Правові основи управління профілактикою безпеки дорожнього руху // Право України. - 2005. - № 5. – С. 81-85.

47. Постанова КМУ «Про затвердження Правил дорожнього руху» від 10.10.2001 р. № 1306 // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>

48. Белякова А.М. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. Ответственность владельца источника повышенной опасности. – К.: Изд-во Буква, 2007. – 56 с.

49. Лаасик Э.Я. Гражданское право. Часть особенная. – Таллинн: Валгус, 2010. – 572 с.

50. Яичков К.К. Права, возникающие в связи с потерей здоровья. – Х.: Наука, 2014. – 167 с.

51. Райдла Ю. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда механическими транспортными средствами. – Таллинн: «Олион», 2009. – 144 с.

52. Калиновська О. На дорогах стане безпечніше? // Відомості міністерства транспорту та зв'язку України. – 2015. - № 7-8. - С. 59-61.

53. Закон України «Про дорожній рух» // ВВР. -1993.- N 31.- ст. 338.

54. Практика Судів України в цивільних справах. 1995. - № 3. – Ч. 2. – С. 203-204.

55. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Правила дорожнього руху» від 10.10.2001 № 1306 // [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>

56. Шляховий В. Українська «автоцивілка» очима європейців // Зустрічна смуга. – 2007. - № 4. – С. 14-15.